

ФАСИЛЯТИВНІСТЬ – ІНГІБІТІВНІСТЬ: ПРОБЛЕМА ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

В статті наведено основні теоретико-методологічні передумови здійснення диференціації фасиліативності та інгібівності. Окреслено коло психічних якостей, що свідчать про їх вираженість.

Ключові слова: фасиліативність, інгібівність, диференціація, зміст впливу.

Питання вичерпного розуміння психічних явищ завжди викристалізувалось у взаємозв'язку з практичними потребами людини у встановленні чіткої межі між феноменами, які проявляються як сплав, симбіоз, поєднання різних психічних характеристик та водночас можуть розглядатись як протилежності, полнось певних людських якостей. Отже, особливої значущості набуває проблема їх ефективної диференціації. Досить складним діагностичним завданням не тільки для пересічної людини, а й для кваліфікованого спеціаліста є розрізнення фасиліативності та інгібівності, тому основною метою даного повідомлення є узагальнення та аналіз відомостей щодо можливостей розрізнення фасиліативних та інгібівних проявів в поведінці людини.

Для початку слід констатувати, що і фасиліативність, і інгібівність відіграють особливу роль у розвитку не тільки окремих представників людського роду, а й людства загалом. У цьому контексті доцільно навести як аналіз літератури з піднятої проблеми, так і міркування щодо особливої системної природи фасиліативності-інгібівності.

Узагальнене нами раніше бачення системної природи даних феноменів викладено в попередніх публікаціях [7]. Нагадаємо лише, що в межах системного підходу психічні явища розглядаються як багатовимірні, а система психічних явищ - як багаторівнева з ієрархічною будовою. Якщо ж розглядати фасиліативність (чи інгібівність) відносно критерію "різнопорядковості", то з більшою вірогідністю їх можна віднести до системних характеристик, ніж до "властивостей першого порядку", оскільки поза діяльністю (яку можна назвати фасиліативною чи інгібівною) говорити про їх наявність немає сенсу. Також дуальну систему фасиліативність-інгібівність ймовірно ще потрібно розглядати як полісистемне утворення, оскільки воно проявляється в різних системах відносин, ситуаціях спілкування тощо. Виявлення причинно-наслідкових зв'язків з позицій системного підходу потребує врахування багатовимірності, багаторівневості психічного явища та вивчення його не як статичного, а в динаміці, у розвитку.

Звертаючись до літературних джерел, відмітимо особливу значущість праць О.М.Поддякова, який з філософської точки зору завважив момент взаємодоповнюваності фасиліативності та інгібівності заради збереження цілісності системи (зокрема, освіти). Обґрунтування цього положення автор знаходить у Д. Дернера: "... розвиток цивілізації, окремих суспільств та особистостей здійснюється під впливом двох протилежних та взаємопов'язаних напрямів соціальних впливів: а) стимуляція учіння, навчання та психічного розвитку; б) протидія учінню, навчанню та психічному розвитку. Протидія навчанню так само неминуча та необхідна, як неминуче та необхідне існування інституту навчання". Без негативних обернених зв'язків, без протидії неможливе управління будь-якою системою – це один з постулатів загальних законів управління системою [11, с.120].

Багато вчених задля пояснення особливостей психічних явищ використовують надбання та основний категоріальний апарат інших наук. Скористаємось і ми цим цінним прийомом, залучивши до аналізу проблеми диференціації фасиліативності – інгібівності філософські категорії змісту та форми. З філософії: стійкі характеристики, які спрямовують і стимулюють розгортання міліового змісту – це і є форма. Таким чином, якщо за формою і фасиліативність, і інгібівність – це завжди вплив на іншу людину, що призводить до зміни її установок, поведінки, психологічних особливостей і т.д., то за змістом цей вплив має два вектори – фасиліативний та інгібівний (тобто форма може "наповнюватись" абсолютно протилежним змістом). Отже, саме зміст можна розглядати як визначальний фактор, що свідчить про вираженість фасиліативності чи інгібівності. Адже за формою вплив може бути провокаційний, інтригуючий, допомагаючий, маніпулятивний або такий, що створює певні перепони тощо, тому форма впливу не завжди є вірогідним критерієм фасиліативності чи інгібівності.

Зміст впливу традиційно можна виявити у провідних смислах, домінуючих цінностях, особливостях спрямованості особистості тощо. Особливого значення набуває, так звана, смислова структура свідомості, в яку можна включити особистісні смисли, смислові конструкти, мотиви та особистісні цінності. Таким чином, слід відзначити мотиваційне опосередкування вміння впливати на іншу людину, яке потребує першочергового вивчення.

Зокрема, мова йде про "специфічну базову одиницю особистості, "ядро" особистості", позначене терміном "смислове утворення", центром якого є система особистісних смислів" [2, с.292]. Взагалі ціннісно-смисловий рівень взаємодії (який обов'язково повинен бути провідним в професіях, пов'язаних з фасиліативною діяльністю) задіює фактор особистісного смислу діяльності, стрижень розвитку - "людиноутворюючі ідеї - смисли, що визначають усвідомлене духовно-моральне самозмінювання та самовдосконалення особистості" [4, с.74].

Якщо розглядати цінності людини як диференціюючий фактор, то слід пам'ятати, що декларовані та репрезентовані особистісні цінності (чи смисли) не завжди достеменно відображаються в діяльності (зокрема у фасиліативному впливі). Інгібівний зміст впливу або явна інгібівність поведінки найчастіше досліджуванам не усвідомлюється або ж, навіть усвідомлюючись, не визнається як власна. Водночас вербалізація цього факту людині не спричиняє перетворень її особистісних структур. З цього приводу О.Г.Асмолов [2, с.408] зазначає, що ефекти несвідомого можна нівелювати тільки в процесі переживання особистістю певних подій з іншою людиною (чи людьми), а не просто дізнавшись про це (тому й "ліквідувати" інгібівність не можна лише повідомивши людині про таку особливість її відношення до інших).

Деякі автори [цит. по 9] вивчали навіть причини, виходячи з яких можна пояснити розходження між декларованими цінностями та цінностями, які реально спонукують людину до діяльності. Це і відсутність можливості для реалізації цієї цінності (або ж конкуруючі цінності), і недостатнє усвідомлення людиною власних цінностей (з різних причин), і неадекватна репрезентація цінностей унаслідок певних перепон, табу та ін., і неузгодженість конкуруючих елементів вербальної поведінки. Тому вслід за Моррісом можна говорити про діючі, знані та об'єктивні цінності людини.

Отже, цінності є одним з важливих факторів диференціації фасиліативності-інгібівності. Однак, важливим є виявлення не тільки цінностей людини наразі, а й ретроспективні особливості, ідеальні ціннісні уявлення та ін. - саме цю інформацію надає методика прямого ранжування цінностей М.Рокіча. Водночас її застосування не дає змогу встановити повну діагностичну картину відносно цінностей фасиліативності чи інгібівності (при дослідженні цього феномену прями "в лоб" запитання взагалі не є дієвими, тому слід підключати інші діагностичні засоби). Хоча Д.О.Леонтьєв вважає, що особистісні смисли можна діагностувати як специфічними, так і традиційними діагностичними методами.

Своєрідними "маркерами", які свідчать про вираженість фасиліативності чи інгібівності є людські якості, що тісно пов'язані з ними.

Про вираженість фасиліативності можна говорити, зокрема, за наявності у людини емпатійності, внутрішньої моральності, досвіду фасиліативної взаємодії, аффіліативності, соціальної відповідальності, трансцендентних переживань, розвиненої особистісної фасиліативності, любові до людей та ін. Тобто, реалізація фасиліативності як процесу може здійснюватись через функціонування цілого комплексу особистісних механізмів, які включають в себе як елементарні, примітивні, так і більш складні форми. Важливим для вивчення питання є специфіка механізмів, через які здійснюється фасиліативна взаємодія - адже походження цих механізмів не завжди має суто фасиліативний характер. Механізми фасиліативної взаємодії можуть "запускатись", ґрунтуючись на особистісних особливостях людей (особистісні механізми) або ж виходячи з специфіки ситуації (ситуативні механізми) чи особливостей взаємодії (міжособові механізми) тощо. Взагалі під фасиліативною взаємодією ми розуміємо взаємодію осіб (випадкову чи навмисну, вербальну чи невербальну, тривалу чи короточасну, особисту чи опосередковану) з включенням у процес взаємодії фасиліативного компоненту, що призводить до розвитку хоча б одного з учасників взаємодії шляхом зміни його поведінки, діяльності, відносин, установок тощо. Даний аспект піднятої проблеми висвітлений нами в попередніх публікаціях [6].

Зосередимось на аналізі психологічних якостей, за вираженість яких можна передбачати прояви інгібівності. Зокрема, про "викривленість" в сторону інгібівності може свідчити вираженість маніпулятивності. Однак, і тут є деякі нюанси. Адже, як свідчать результати дослідження Е.А.Щеглової [13, с.22], маніпуляція буває спрямована також на досягнення соціально-значущих цілей. Автором навіть виділено два види маніпулятивних впливів в педагогічній практиці. З одного боку, - як засіб самоствердження педагога за рахунок ущемлення особистості учня, а з іншого, - "як засіб підвищення ефективності навчально-виховного процесу шляхом активізації навчальних та морально-поведінкових дій учнів". Критерієм модальності маніпуляцій є етичні принципи та моральні норми, а також мотиви та цілі, якими керується суб'єкт впливу [13, с.22]. С.Л.Братченко також зазначає необхідність розрізнення маніпулятивного та не-маніпулятивного використання міжособистісного тиску в спілкуванні (грань між ними надвичайно тонка і не завжди очевидна). Головний критерій розрізнення – наміри суб'єкту тиску (турбота про іншу людину, прагнення її допомогти чи досягнення за допомогою тиску інших цілей) [3]. На думку ж Е.О.Щеглової саме ціннісно-смислові установки особистості, які формуються та трансформуються в соціальній взаємодії, визначають спрямованість активності особистості – на маніпуляцію іншою людиною або ж ні [13].

Особливості сьогодення потребують нового погляду на протилежність активності - феномен пасивності. На думку В.С.Магуна [10] необхідно переборення егоцентричної ілюзії про людину як головного (єдиного) суб'єкта діяльності та перейти до нової парадигми – парадигми "співучасті", адже допомога і сприяння в повсякденному житті є результатом спеціальної активності, специфічних зусиль людини. Автором показано тісний взаємозв'язок феноменів, що регулюють власну діяльність людини та її психічних утворень, що враховують діяльність інших людей [10]. Підняте питання активності і Л.І.Анциферова, яка розглядає психічне не як процес - не як "пасивну течію мисленнєвого змісту, а особливу психічну активність суб'єкта,

спрямовану на аналіз світу, на диференціацію значущого і незначущого в ньому, на синтез, узагальнення виявлених властивостей об'єктів". Саме процесуальний підхід сприяє розумінню психологічних механізмів як "тонких рухів душі" [1, с.13]. Водночас вираженість пасивності як психічної якості в людини не є прямою вказівкою на її інгібітність, але одночасно може свідчити як про ймовірність вираженості інгібітності, так і про нефасиліативність (з більшою правомірністю можна зазначити саме відсутність фасиліативності).

Особливо важливими є диференціація фасиліативності-інгібітності в психотерапевтичній практиці, в сфері навчання та виховання.

Особливості смислової сфери учасників освітнього процесу (фасиліативний смисл допомоги (чи протидії) або ж інгібітний) обговорювались вище. Підкреслимо, що наявність смислової установки вчителя на включення в взаємодію з учнем "як живу творчу роботу двох співавторів призводить до їх взаємної самозміни" [8] (відбувається взаємна двостороння фасилітація). Відносно ж інгібітності таких даних нами поки не виявлено. Чи є прояв інгібітності настільки "поширеним" - відкрийте для дослідження питання, тобто дихотомія "інгібітне посилання - інгібітна відповідь" наразі не є доведеним постулатом.

Повернемося до освітнього, психотерапевтичного середовища (яке за означенням повинно бути фасиліативним). Це середовище, в якому істинна моральність людини, яка допомагає в особистісному зростанні має неабияке значення. Водночас слід відмітити схильність до моралізаторства як рису, на властиву фасилітаторам, тому варто визначитись з моральною ідентичністю людини. Адже моральна ідентичність є "комплексним уявленням особистості про себе як носія певних моральних принципів та цінностей, усвідомлено прийнятій нею та визначаючих для неї особистісний смисл учинку" [5, с.14-15]. Водночас дійсність (реальність) людини не вичерпується особливостями моральної ідентичності. Якщо людина постійно "маскується фасадом", не показує істинної суті, не спілкується на рівні людина-людина, не демонструє свої справжні емоції та почуття (про таких людей важко сказати, які вони насправді), то можна відмічати значні інгібітні тенденції, або можливе блокування фасиліативних проявів. Подібну інтерпретацію особистісних особливостей можна знайти в праці "Свобода вчитися" К.Роджерса та Д.Фрейберга [12, с.226].

Велика роль належить моральним почуттям та емоціям (провина, сором, співпереживання, співчуття та ін.), які забезпечують перехід норм і правил в особистісні цінності, сприяючи високому ступеню їх засвоєння. Якщо людині вони взагалі не знайомі, то це також може свідчити "на користь" інгібітності.

Наведемо для ілюстрації ситуації, коли досліджувані описували інгібітні прояви, які згодом розцінювались ними як такі, що мали фасиліативний ефект (або ж навпаки). Прикладом таких складних відносин між фасиліативністю та інгібітністю можуть служити випадки, описані в творах наших досліджуваних. Їм пропонувалось описати найбільш яскраві випадки інгібіції та фасилітації в їх житті (попередньо пояснювався психологічний зміст даних термінів). Для достовірності свідчень цей досвід повинен бути вже достатньою мірою осмислений.

Одна з досліджуваних привела досвід, який була не в змозі однозначно віднести до фасиліативного чи інгібітного. Вона проходила довгу індивідуальну психотерапію, яка, звичайно ж, мала на меті фасиліативні зміни. І дійсно, нею до певного моменту було відмічено фасиліативний ефект, який включав підтримку у складних ситуаціях, допомогу в усвідомленні мотивів поведінки та ін. Як інгібітний вплив досліджувана відзначила схильність психотерапевта до постановки певних діагнозів, "навішування ярликів", заганяння в визначені рамки. Усе це, на її думку, мало ефект навіювання і поступово сприяло змінам в її реальній поведінці відповідно до "діагнозу" психотерапевта. Також мали місце надто жорсткі, авторитарні способи взаємодії, надання прямих порад, нав'язування агресивних інтерпретацій її поведінки, що в сукупності гальмувало її розвиток. Досліджувана вирішила закінчити психотерапію. Опісля почувалась дуже погано, відчуття розчарування, зниженості не покидало її. Розчарувавшись в "різних психологах" вона не наважувалась звертатись за психологічною допомогою. Однак ця, досить слабка, людина змогла сконцентруватись, зібрати сили, зрозуміти себе і надати психологічну підтримку собі самостійно. Описуючи свій досвід, досліджувана відмітила, що істинна суть психотерапевтичних впливів насправді була інгібітною і вона в цьому абсолютно впевнена, водночас ефект, який вона відчувала на собі не може однозначно віднести до досвіду інгібіції. З плином років, в цілому, відмічає переважання фасиліативного впливу на неї в процесі психотерапії.

Інший досліджуваний описав фасиліативні впливи, які відчував на собі під час навчання в школі, вивчаючи один з предметів шкільного курсу (історія). Після закінчення школи йому здавалось, що краще цього вчителя ніхто не розуміє дітей, не підтримує їх, не допомагає в будь-яких ситуаціях. За свідченням досліджуваного, якщо б подібний твір потрібно було написати зразу після закінчення школи або через декілька років, то цей вчитель був би названий ним вчителем-фасилітатором. Оскільки пройшло вже багато років, то з вершини свого теперішнього досвіду, досліджуваний відмітив мізерні знання з предмету (благо, що він не вступав до ВНЗ з цього профілю), "теревені про життя" на уроках, загравання та панібратство з дітьми, нещирість та нетактовність учителя і загалом позначив його вплив на своє життя як переважно інгібітний, хоча відмітив важливість таких відносин для розуміння їх специфіки ("більше я так в людях не розчаровувався, але й не помилявся!!!"). Ці та інші індивідуальні свідчення показують як складно диференціювати фасиліативність-інгібітність і як одні й ті ж люди можуть по-різному оцінюватись. Не завжди спрямована інгібітність (чи фасиліативність) проявляється відповідно своєму психологічному змісту та, як вірно підмітив О.М. Поддьяков [11, с.126], "соціальна протидія не в змозі втримати діяльність людини, супроти якої спрямована, оскільки існує таке розмаїття ситуацій - нестійких, динамічних, що спровокують "прорив", який може відбутися в непередбачуваній тоці і розвиватись за непередбачуваною траєкторією", тому навіть інгібітні стимули в певних випадках можуть сприяти розвитку особистості.

Отже, інгібітність також можна використовувати на користь іншій людині. Інгібітність змінює закономірності процесу особистісного зростання (абсолютно інакше, ніж фасиліативність) та відкриває нові можливості як для особистості, та і для процесу взаємодії. Підтвердження правомірності таких міркувань знаходимо в працях О.М.Поддьякова.

Виявлення, що є фасадом у впливі на іншу людину, а що є ядром цього впливу, а не "маскою-вивіскою" - ось найважливіший (та, водночас, найскладніший) аспект диференціації в допомагаючих впливах. Саме ціннісно-смислова сфера особистості є основним диференціюючим показником фасиліативності - інгібітності, на що вказували прямо чи опосередковано результати досліджень Е.О.Щеглової, В.Т.Кудрявцева, Г.К.Уразалієвої, І.Л.Кіриллова, К.Роджерса, О.Кондрашиної, І. Жижіної, О.Поддьякова, С.Врублевської та багатьох інших дослідників означеної проблематики.

Окреслено коло (далеко не вичерпне) психічних якостей, вираженість яких може свідчити про фасиліативність чи інгібітність у людині, що дозволяє здійснювати хоча б приблизну прогностичну диференціацію. На вираженість фасиліативності вказують як інструментальні характеристики (уміння впливати, створювати атмосферу підтримки тощо), так і особливості ціннісно-смислової сфери, хоча диференціюючим ядром, звичайно ж, є ціннісно-смислова сфера (особливо це положення стосується інгібітності).

Значущим аспектом проведеної роботи є підкреслення необхідності таких психічних якостей як фасиліативність та інгібітність задля "збереження балансу в системі". Відкритим залишається питання відносно наявності і того й іншого в одній людині, особливостей, пропорцій їх поєднання між собою, ситуацій прояву та можливості точної диференціації.

До одного з побічних, але досить важливих висновків даного повідомлення відноситься означення шляхів розвитку фасиліативності та інгібітності. Стосовно фасиліативності - це розвиток, формування "змісту" впливу, тобто особистісної цінності фасилітації, наповненості фасиліативним смислом процесу взаємодії з іншою людиною, розвиток психічних якостей прямо (чи опосередковано) пов'язаних з фасиліативністю та ін. В усуненні інгібітності, крім означених вище шляхів розвитку фасиліативності, доцільне застосування індивідуальної та групової психокорекційної та психотерапевтичної роботи. Зокрема, не просто повідомлення людині про її інгібітні психологічні особливості, що само по собі не призводить до змін, а обов'язкове включення особистості в процес переживання певних подій з іншою людиною (чи людьми) - це можуть бути як події її власного життя, що призвели до такого особистісного утворення, так і яскраві приклади інгібітної взаємодії з іншими людьми тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анцыферова Л.И. Личность в динамике: некоторые итоги исследования // Анцыферова Л.И. – Психологический журнал, Т.13. – №5. – 1992. – с.12-25.
2. Асмолов А.Г. По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии / Асмолов А.Г. – М.: Смисл, 2002. – 480с.
3. Братченко С.Л. Экзистенциальная психология глубинного общения. Уроки Джеймса Бюджененталя. Часть2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hpsy.ru/public/x1398.htm>
4. Врублевская Е.Г. Развитие способности педагогов к фасилитирующему общению: Учебное пособие / Врублевская Е.Г. – Хабаровск: Изд-во "Колорит", 2001. – 182с.
5. Дружиненко Д.А. Особенности переживания чувства вины подростками: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.13 "Психология развития и акмеология" / Д.А. Дружиненко. – Москва, 2007. – 31с.
6. Казанжи М.И. Особистісні механізми фасиліативної взаємодії. – Теоретико-методологічні засади дослідження типового та індивідуального в структурі особистості професіонала: Міжнар. науково-практична конференція. – Одеса, 14-15 травня 2009 р. // Наука і освіта. – №6. – 2009. – С.16-20.
7. Казанжи М.И. Системний підхід до вивчення фасиліативного потенціалу особистості / Казанжи М.И. // Наука і освіта. – №5. – 2009. – С.73-77.
8. Кудрявцев В.Т. Личностный рост ребенка в дошкольном образовании / Кудрявцев В.Т., Уразалиева Г.К., Кириллов И.Л. – М.: Институт дошкольного образования и семейного воспитания РАО; АНО "Центр развивающего образования Владимира Кудрявцева", 2003. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tovievich.ru/book/3/146>.
9. Леонтьев Д.А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени / Д.А.Леонтьев. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.follow.ru/article/344>.
10. Магун В.С. О взаимосвязях готовности человека к собственным усилиям и ожидаемой им помощью / В.С. Магун // Психологический журнал. – 1991.

– Том 12. – №6. – С.40-54.

11. *Подьяков А.Н.* Философия образования: проблема противодействия / Подьяков А.Н. - Вопросы философии. – №8. – 1999. – С.119-128.

12. *Роджерс К., Фрейберг Д.* Свобода учиться / Роджерс К., Фрейберг Д. – М.: Смысл, 2002. – 527 с.

13. *Щеглова Э.А.* Склонность к манипулированию и формы ее проявления в профессионально-педагогической деятельности: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.13 "психология развития, акмеология" / Э.А. Щеглова. – Томск, 2009. – 23с.

Подано до редакції 23.06.2010
